

Et stykke landsbyhistorie i kildebelysning Tumbøl 1714-66

Af J. H. Jensen

Indledning

Den, der i 1920 bosatte sig i Felsted sogn, var ikke længe om at erfare, at der, især i landsbyen Tumbøl, eksisterede en overlevering, som var blevet holdt i live gennem fire, fem slægtled. Den berettede om en proces, som fæstebønderne der i byen havde ført mod deres herremand, kaptajn Petersen, ejer af det dengang adelige gods Ladegård i Kvørs sogn. Overleveringen tegnede et unuanceret og helt igennem utiltalende billede af godsejeren, skildrede ham som en brutal, hensynsløs bondeplager, der ikke var kræsen i valg af midler for at få sin vilje trumfet igennem, og den fortalte talrige historier om hans ødsle, forargelige og meget vidtløftige privatliv. Her må dog indføjes, at godsejeren og hans to sønner og efterfølgere, Andreas Petersen og Söncke Ludwig Petersen, flyder sammen i overleveringen. Kun om den sidstnævnte ved vi med sikkerhed, at han havde været officer. Desto større var triumfen, da retssagen i Slesvig trods alle godsejerens kneb endte med en klar sejr for bønderne, en sejr, der bevirkede, at han besluttede at skille sig af med de genstridige og besværlige undersåtter. Disse tog da det næste dristige skridt, idet de »købte sig selv«, således at forstå, at købet ikke blot omfattede gårdene, men også de rettigheder, godset hidtil havde haft over fæsterne.

Overleveringen havde næppe kunnet holde sig så levende, hvis den ikke havde haft skriftlige kilder at støtte sig til. Efter retssagen 1762-63 og købet af gårdene 1765-66 var bønderne kommet i besiddelse af et betydeligt arkiv, omfattende fæstekontrakter, retsdokumenter og talrige papirer vedrørende erhvervelsen af gårdene. Det stod dem klart, at det ikke gik an at opbevare alle disse dokumenter på ét sted, hvor f. eks. en natlig brand kunne forvandle adkomstbrevene

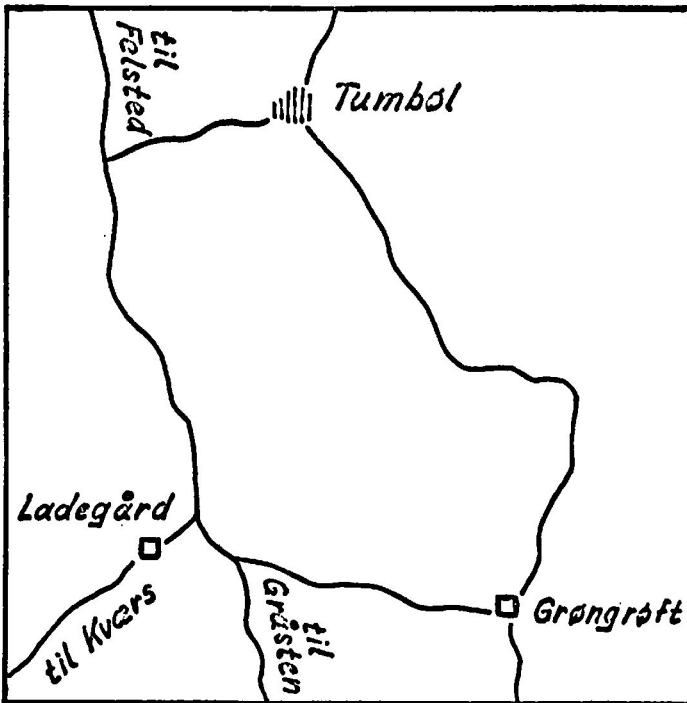
til deres dyrt erhvervede frihed til aske. Derfor delte de dem med omtanke i flere forseglede pakker og lod disse opbevare i lige så mange forskellige gårde. Til yderligere sikring lod de nedskrive en beretning, omfattende årene 1714–66, »for os, som nu leve, og aller- mest for vore efterkommere«. I denne beretning skildres først forud- sætningerne for striden med godsherskabet, dernæst selve processen, som der dog kun ofres få ord på, og til sidst frikøbet, der stillede de hidtil livegne fæstere på lige fod med landsbyens »kongelige bønder«. Originalen til denne beretning er vistnok gået tabt, men der er be- varet flere afskrifter, af hvilke den ældste findes på landsarkivet i Åbenrå. En af dem, der var i besiddelse af en afskrift, var den lokal- historisk interesserede Th. Kaufmann, Bovrup (1877–1971), som var født og opvokset i Tumbøl. Han havde derfor også nøje kendskab til den mundtlige overlevering, og på sine gamle dage, et stykke over de firs, havde han endnu åndsevner til at udmønte sin viden om de bevægede år i hans fødeby i 1760-erne. Han valgte at gøre det i en lille historisk roman, »Den onde Herremand paa Ladegaard«, 1961, som har fundet ikke få læsere. Som alle forfattere af historiske roma- ner benyttede han de kilder, han havde kendskab til, nemlig bønder- nes beretning og den lokale tradition. De huller, som derefter blev tilbage, udfyldte han ved hjælp af sin fantasi.

For den, der skriver dette, har det spørgsmål ofte trængt sig på, om der ikke i arkiverne fandtes dokumenter, som kunne bekræfte, korrigere eller kaste nyt lys over den omtalte beretning. Den er jo skrevet af mennesker, som var part i sagen, og den har hidtil været den eneste almenkendte kilde. En efterforskning har givet positivt resultat. Advokat-indlæggene for overretten i Slesvig findes i arkivet på Gottorp¹, og i en omfangsrig pakke på landsarkivet i Åbenrå² ligger et stort antal dokumenter, som ikke blot uddyber og supplerer de oplysninger, advokaterne giver, men derudover klarlægger væsent- lige enkeltheder vedrørende retssagen og frikøbet. På grundlag af disse to hovedkilder og med støtte fra andre gøres der hermed et for- søg på at udrede den sag, der for mere end 200 år siden oprørte sin- dene så stærkt, at dønningerne fortsatte gennem slægtled.

Forhistorie

Først bliver det dog nødvendigt at give en kort oversigt over landsbyens forhold i 1700-tallet. På landsarkivet i Åbenrå findes en

beskrivelse over fæstegodset til Gråsten-Søgård. Den har det besværlige navn: Generale Untersuchung über den Zustand der Gräfl. Ahlefeldschen Unterthanen sowohl Boelsleute als Kätthener.³ Af den ses det, at grevskabet 1709 i Tumbøl ejede $14\frac{1}{2}$ bol fæstegårde og 3 kåd- nere, der tilsammen havde $\frac{1}{2}$ bols andel i bymarken. Desuden var der 4 bol under amtet, vistnok fordelt på 4 halvbol og 2 helbol.⁴ Det vældige adelsgodts var delt op i talrige bortforpagtede ladegårde og mejerigårde, og til hver af dem var henlagt et antal fæstere, som gennem deres hoveriarbejde ydede et væsentligt bidrag til driften. Så langt tilbage, som kilderne rækker, havde bønderne i Tumbøl forrettet hoveri på ladegården Grøngrøft, der lå ca. 3 km sydøst for landsbyen. På det sidste blev de imidlertid lagt ind under Ladegård sydvest for Tumbøl. Begge disse gårde grænsede ind til landsbymar- ken, og afstanden til dem var noget nær lige stor.

Kortskitse over Tumbølegnen efter Videnskabernes Selskabs kort ca. 1777.

Som allerede antydet har jeg valgt den fremgangsmåde at tage bøndernes beretning som udgangspunkt, og jeg har foretrukket eksemplaret fra landsarkivet i Åbenrå, fordi det i tid ligger nærmest ved originalen og sikkert er forlæg for de andre afskrifter. Beretningens dansk er ikke uden fynd og farve, men dog på sine steder så ubehjælpsomt formet, at en nænsom omskrivning til moderne dansk vil være på sin plads.

Jeg har valgt at dele beretningen i afsnit, til hvilke jeg har føjet mine kommentarer. Det første beskriver bøndernes forhold under Gråsten-Søgård og videre frem til 1756, som blev et afgørende år for dem. Dette afsnit har følgende ordlyd:

»En nøjagtig fortegnelse over alle vore brevskaber – for os, som nu lever, og allermest for vore efterkommere. Om de vil vide, hvorledes det har været i vore dage, da vil vi give dem det skriftligt. Først fra grev Carl von Ahlefeldts tid: I året 1714, den 2. januar, da fik vi en kontrakt angående, hvad arbejde vi skulle gøre og 6 skp. land at pløje til hvert bol. På den tid var der 14½ bol her i byen. Så blev der straks 3½ bol nedlagt, siden blev der kun 11 bol igen. Men i samlede skatter og afgifter måtte de 11 bol give, hvad de 14½ bol stod for, både til kongen og deres herskab. Til kirken og til kirkens betjente har de kun at betale for 3 bol, så længe verden står. I året 1721, den 20. april, da fik vi en anden kontrakt om, hvad de 11 bol skulle gøre, som lyder på daglig hovtjeneste. Disse tvende kontrakter og tvende kopier deraf er hos Peter Lorenzen Bonde. I året 1724 [skulle være 1725], da blev salig grev Carls gods altsammen solgt. Så blev vi 11 bol og 4 kådnere her i byen, 5½ bol i Kværs og 5 kådnere i samme by og Grøngrøft – alle de førnævnte bønder, kådnere og stamgården – købt af salig kancelliråd Paulsen⁵ for 16.000 rd. I året 1738 da blev der 4 karle udskrevet til landmilitzen fra Grøngrøft gods, og tre øvrigheder⁶ var sammen om en karl. Det var Grøngrøft, Ladegård og Stoltlund. Så bortdøde salig kancelliråd Paulsen fra os og sin ægte-mage.⁷ Siden blev hun trolovet med en anden herre ved navn herr auditor Seidelin.«

Kontrakten af 2. jan. 1714, bønderne kaldte den deres frihedsbrev, eksisterer næppe mere; men i advokat-indlæggen for overretten i Slesvig citeres væsentlige udtog af den, og den var fremlagt som bilag i retten. Bøndernes advokat, Haack fra Flensborg, fremhæver som

de vigtigste bestemmelser, at hvert bol for fremtiden ikke skulle overtage mere end 6 skp. land (i hver af de tilsåede marker?), hvilke de skulle bearbejde og indhøste, at de, ligeledes fra hvert bol, skulle præstere 17 dages håndtjeneste og foretage een lang og een kort kørsel. Godsejerens advokat, justitsråd Boye, også fra Flensborg, søgte naturligvis at frakende »det såkaldte frihedsbrev« enhver værdi som bevismiddel. Det havde ikke karakter af en kontrakt, hævdede han, men var at betragte som en tjenesteordning til vejledning for de grevelige funktionærer. Han lagde dog især vægt på, at kontrakten ikke havde været anmeldt til den proklam⁸, som blev udfærdiget i anledning af tvangsauktionen. Deraf fulgte, at den ikke kunne være bindende for de ny ejere. Den fik da heller ingen indflydelse i den foreliggende sag. Værdien af den bør dog ikke underkendes. I bøndernes bevidsthed var den vidnesbyrd om, at de så langt tilbage, man kunne komme, ikke havde været underkastet vilkårligt hoveri og derfor ikke med rette kunne betragtes som livegne.

Tidspunktet for nedlæggelsen af de 3¹/₂ bol kan angives ret nøje. Den 6. okt. 1716 blev der oprettet et nyt vilkårsbrev for landsbyen.⁹ Det er underskrevet af 28 bolsmænd og »de 3 kådnere en for alle«. De 28 bolsmænd er sikkert de 6 under amtet og de nu kun 22 adelige fæstere. Navnene på de fæstere, som ved den lejlighed mistede deres gårde, er anført i en jordebog over Gråsten-Søggård fæstegods fra 1721.¹⁰ Af den ses det, at nedlæggelsen har været led i en omfattende rationalisering af fæstegodset i Felsted sogn. Den skelsættende begivenhed var omdannelsen af landsbyen Kiding til en ladegård (1716); men foruden i Tumbøl satte rationaliseringen også spor i Skovbøl og Svejrup. Efter nedlæggelsen af de 7 halvbol var bymarken blevet omrebet, så de resterende 22 gårde var blevet »egaliserede«, gjort lige store, og det hoveri og de fripenge, der havde hvilet på de nedlagte gårde, blev fordelt på de tilbageblevne.

Ifølge Felsted kirkes inventarium fra 1782¹¹ var korntienden i Tumbøl for et bol under amtet 2 travrer rug, 2 travrer byg og 4 travrer havre, medens de adelige på grund af de nedlagte gårde skulle yde 26 kjærve rug, 26 kjærve byg og 52 kjærve havre pr. halvbol. Da der går 3 neg på en kjærv, bliver det 2³/₅ trave rug, lige så mange travrer byg og 5¹/₅ trave havre pr. bol. En kontrolprøve med rugtienden viser, at bønderne så godt som ingen lettelse har fået.

Jordebogen af 1721 giver også oplysninger om den ændrede hoveri-

kontrakt af 20. april samme år. Bønderne har åbenbart besværet sig over det forøgede arbejde. De havde fået mere jord til gårdene, og hoveriet var vokset. Enden på det blev altså den ny »Verschreibung«, kontrakt. Bemærkningen om dagligt hoveri synes at pege på en betydelig skærpelse; men, som det vil ses, har dette ikke været tilfældet. Der er talrige eksempler på, at fæsterne inddeltes i hold. Hvert hold gjorde dagligt hoveri i en periode, men var så til gengæld i en eller flere følgende perioder »fribønder« uden hoveripligt. En sådan ordning er formentlig indgået i den ny kontrakt. Den daglige hovtjeneste var noget uvant, og bønderne har næppe påskønnet den del af nyordningen, selv om denne i sin helhed gav dem en vis lettelse i hoveriet mod, at de betalte et større beløb i fripenge.

Regnskabet for de sidste er oven i købet gjort op:

Oprindelige fripenge pr. halvbol	9 rdkroner	24 sk.
Forhøjelse for nedsat hoveri	2 rdkroner	
Da disse beløb er beregnet i kroner, en mønt- enhed, som var i omløb på den tid, om- regnes summen til de hidtidige specie- daler ved et tillæg på 9 sk. pr. krone ..	2 rdkroner	7½ sk.
	<u>13 rdkroner</u>	<u>31½ sk.</u>

Når dertil lægges contributionen, statskatten, på 1 rd. $7\frac{1}{22}$ sk. om måneden, ser vi, at en adelig halvbolsmand måtte udrede godt 27 rdkr. i faste årlige afgifter. Heller ikke forpagter Christian Petersen på Grøngrøft var udelt tilfreds med den ny hoveriordning. I et brev til greven beklagede han sig over, at den nedsatte hoveriydelse betød en anselig belastning for ham. Han blev imidlertid stillet tilfreds ved at få den løbende og sikkert gunstige forpagtningskontrakt forlænget med 4 år.¹²

Ved tvangsauktionen over det grevelige fallitbo i 1725 blev kancelliråd Christian August Paulsen ejer af Grøngrøft med alt det i bøndernes beretning nævnte fæstegods. Den nye ejer kunne ikke føle sig bundet af de ahlefeldtske kontrakter, da de som nævnt ikke var anmeldt til proklamen forud for auktionen. Der måtte altså en ny hoveriordning til. Denne kendsgerning gav advokat Boye en kærkommen lejlighed til at give »det såkaldte frihedsbrev« eller rettere

»tjenesteordningen« af 2. jan. 1714 endnu et grundskud, idet han kunne henvise til, at bønderne herefter påtog sig arbejde, som ikke havde været dem pålagt i nogen af de tidligere kontrakter.¹³ Dette kunne Haack ikke benægte. Han måtte nøjes med at slå fast, at selv om bønderne måtte udføre »andet og mere arbejde«, tålte dette dog »i nogen måde« sammenligning med det hidtidige og var til at bære. Bøndernes udtryk, at kancelliråd Paulsen »bortdøde fra os og sin ægtemage«, tyder måske på, at forholdet mellem godsherskab og fæstere var godt i hans tid, i hvert fald set på baggrund af de følgende års trængsler.

Ved første øjekast synes indskuddet om landmilitsten at falde ud af sammenhængen. Der er dog god mening i at tage det med. Bøndernes skøder efter frikøbet indeholdt nemlig en forpligtelse til at stille mandskab efter 18 gange $\frac{3}{8}$ plov skyldværdi, hvis den ophævede milittsordning skulle blive genindført. Mens milittsforordningen var i kraft, skulle der stilles en mand for hver $3\frac{3}{4}$ plovs skyldværdi, og da Grøngrøft ved auktionen 1725 var ansat til $15\frac{1}{2}$ plov, passer det med 4 mand, idet der dog blev $\frac{1}{2}$ plov til rest. Der skal også nok have været overskydende plovtal ved de andre to godser, og ved at lægge de tre gårde sammen til et lægd kunne man kræve stillet endnu en karl, der vel så gik på omgang mellem godserne.

Kancelliråd Paulsen døde ret ung. Af Felsted sogns kirkebog ses det, at han blev begravet d. 17. nov. 1739, kun 41 år gammel. Hans enke, Magdalene, f. Bachmann, fandt hurtigt en forpagter til Grøngrøft. Selv flyttede hun bort, rimeligvis til gården Revstrup i Gadbjerg sogn, Vejle amt, en gård, hendes mand havde købt få år i forvejen. Der indgik hun nyt ægteskab med Søren Seidelin, som var overauditør ved garnisonen i Fredericia. I denne by døde hun, og hendes kiste blev 28. okt. 1757 nedsat i Grøngrøfts begravelse i Felsted kirke.¹⁴

Vi lader nu atter bønderne komme til orde:

»Han (auditør Seidelin) solgte det hele gods Grøngrøft til herr. Ditlef Johan Peter(sen) i året 1756 for 38.000 rd., og Hans Petersen, besidder af Ladegård og Gammelgård,¹⁵ var lovensmand (kautionist) for samme Ditlef Johan Peter(sen), men lovensmanden, Hans Petersen, måtte selv betale hele den købesum, Grøngrøft gods kostede.

Så blev han herskab over Grøngrøft gods. Siden adskilte

han det hele gods, både bønder og kådnere. Dog beholdt han i Kværs 5 $\frac{1}{2}$ bol og 5 kådnere i samme by, endvidere 2 skove og 4 kobler. Tvende bol her i byen solgte han til herr. justitsråd Koch, Skovbølgård. Så var vi kun 9 bol og 4 kådnere her i byen. Vi blev ved Grøngrøft gods. Siden ville han have, at vi 9 bol skulle gøre, alt hvad han lod befale, men det blev os alt for svært. Vi måtte søge retten med ham i Slesvig, så gik han straks til forlig med os og sluttede 12. maj 1758 en kontrakt med os om, hvad vi skulle gøre.«

Den nye ejer af Grøngrøft var en af datidens mange pensionærer (godsforpagtere), Ditlef Johan Petersen. Skødet er dateret 10. nov. 1756,¹⁶ og købesummen var som angivet af bønderne. Som kautionist havde han sin nabogodsejer Hans Petersen, der havde ejet Ladegård siden 1748. Med ham er en hovedaktør trådt ind på scenen. Det er derfor rimeligt at ofre nogen plads på at præsentere ham.

Kværs kirkes dødsregister oplyser, at han var næsten 86 år gammel, da hans lig den 23. dec. 1774 blev overført fra Gammelgård til godsbegravelsen i kirken¹⁷. Han må altså være født 1689. Ved hjælp af kirkebøger er det lykkedes at finde frem til hans afstamning.¹⁸ Han var søn af pastor Andreas Petræus (Petersen) den Ældre, som var sognepræst i Felsted 1684–1726. Moderen, Brigitta (Birgitte) var datter af den kendte digegreve og husfoged Hans Paulsen¹⁹, hvis sønner i 1700-årene sad som ejere af eller forpagtere på en række adelige godser på Als og i Sundeved, mens døtrene næsten alle blev præstekoner. Som så mange præstesønner fik Hans Petersen en landbrugsuddannelse på en eller flere ladegårde under Gråsten-Søgård. En tid var han forpagter på Kelstrup, men da grev Carl Ahlefeldt 1722 døde fra et fallitbo, fandt han tiden inde til at forlade den synkende skude. Til alt held var hans morbroder, Nicolai Paulsen, forpagter på Gammelgård, netop blevet udnævnt til inspektør for de augustenburgske godser. Han havde derfor brug for en underforpagter, og valget faldt på søstersønnen. Fra 1734–49 havde Hans Petersen selv gården i forpagtning, nu under hertugen af Augustenborg, der havde fået gården overdraget af kong Christian den Sjette.

Efter alt at dømme har Hans Petersen været en duelig landmand med evne til at administrere et gods, men sikkert en dominerende natur og en hård mand, både over for fæsterne og i forretningsanliggender. Han må også have været en god økonom, thi året før hans

forpagtning udløb i 1748 var han i stand til at købe Ladegård i Kværs sogn, og derudover havde han et tilgodehavende i Gammelgård på 7-8000 rd.²⁰ Denne betydelige fordring i den stærkt forgældede gård var rimeligvis en medvirkende årsag til, at Hans Petersen og hans kone allerede fra midten af 1750'erne i perioder opholdt sig på Gammelgård. Hun døde derovre 1760.¹² Der har sikkert været andre forhold, som opfordrede ham til ikke at tabe Gammelgård af syne, men som ikke har betydning for denne fremstilling. Givet er det i hvert fald, at efter hustruens død tog Hans Petersen praktisk talt fast ophold på den alsingske gård og kom kun lejlighedsvis til Ladegård, hvis drift i det store og hele var overladt til den ældste af sønnerne, Andreas Petersen. Forholdet var så påfaldende, at bønderne troede, sønnen havde fået skøde på Ladegård, og at Hans Petersen ejede Gammelgård. Men tilbage til beretningen:

Advokat Haack oplyser i sit indlæg for overretten, at Ditlef Johan Petersen købte Grøngrøft i spekulationsøjemed. Det var hensigten at tjene penge på at udparcellere gården.²² Vi kender intet til forholdet mellem ham og Hans Petersen; men skulle nabogodset deles, var det nok værd at holde øje med. Naturligvis har han ikke kautioneret på hans glatte ansigt. Der må have været både skriftlige og mundtlige aftaler, som vi imidlertid ikke kender. Vi må derfor holde os til resultaterne, der også taler tydeligt nok. Allerede tidligt på året 1758 finder vi Hans Petersens ældste søn som forpagter (forvalter?) på Grøngrøft, og det ser ud til, at faderen fra det tidspunkt træffer sine dispositioner enerådigt, selv om der skulle gå 1½ år hen, inden kompagniskabet blev endeligt opløst ved, at Hans Petersen overtog Grøngrøft på samme betingelser som Ditlef Johan Petersen.²³

Advokat Boye kommer i sit indlæg med den interessante oplysning, at da de 22 bols mænd i Tumbøl erfarede, hvilken skæbne der var tiltænkt Grøngrøft, øjnede de en mulighed for at gøre sig uafhængige. De bød 13.000 rd. for de 11 bol, hvilket advokaten anførte som bevis for, at deres klager var aldeles ubegrundede. Bønder, som kunne fremskaffe et sådant beløb, kunne ikke være fattige, misbrugte adels-trælle. Hertil bemærkede Haack, at de selv kun havde »den mindste part af pengene«, og at budet kun var muligt »takket være andre menneskers medlidenhed«. De kunne altså skaffe kaution. Det oplyses ikke, hvorfor bøndernes tilbud blev afvist. Den mest nærliggende årsag er vel, at stammen til Grøngrøft ville tabe uforholdsmæssigt i

værdi, hvis man skilte den af med en stor del af de hoveripligtige fæstere.

Efter at Hans Petersen havde lagt den del af Grøngrøfts hovedgårdsjord og fæstegods, som lå i Kværs sogn, ind til Ladegård, og efter at han yderligere havde overdraget to bol i Tumbøl til justitsråd Koch, Skovbølgård, var der kun ni bol fæstegods ved den reducerede gård Grøngrøft. Det er svært at sige, om han var sluppet ud af affæren uden økonomiske skrammer. Bønderne tror det åbenbart ikke. Deres bemærkning: »men lovensmanden Hans Petersen måtte selv betale hele den købesum, Grøngrøft gods kostede«, har en bitone af skadefryd.

Næppe var Hans Petersens søn kommet til Grøngrøft, før det kom til et alvorligt sammenstød med fæsterne. »Siden ville han have, at vi skulle gøre alt, hvad han lod befale«, siger de. Det kan kun betyde, at kontrakten fra kancelliråd Paulsens tid blev betragtet som bortfaldet, og at hoveriarbejdet fra nu af skulle fastsættes vilkårligt. Det var bønderne ikke til sinds at finde sig i. Indtil nu havde de forrettet hoveri efter kontrakter, som de selv havde haft i hvert fald nogen indflydelse på, og så længe det var tilfældet, følte de sig hævet over de livegne.

Lod de det princip falde, blev de socialt trykket ned på et lavere stade, og over for denne mulighed reagerede de voldsomt. Advokat Haack har sikkert sagt noget rammende, da han omtalte »den drift til frihed, som fra naturens hånd er nedlagt i ethvert menneske«. Hos Boye ses, at bønderne nægtede at udføre mere arbejde, end de var vant til, at Hans Petersen truede dem med militær eksekution, og at han, da truslen ikke virkede, virkelig, 25. marts 1758, satte eksekutionen i kraft. Derved blev bønderne stillet over for noget hidtil ukendt. De fik påtvunget militær indkvartering, vistnok af rytteri, og kvarterværterne måtte vederlagsfrit give soldaterne husly, forplejning og håndpenge og levere foder til hestene. Dertil kom for hvert bol en dagbøde, som fordobledes hver tredje dag.²⁴ Under et sådant pres har bønderne naturligvis hurtigt måttet kapitulere, hvilket dog ikke var ensbetydende med, at de opgav modstanden. De anklagede Hans Petersen for godsets birkeret, som 24. april afsagde følgende kendelse: Hvis bønderne mente at have særlige rettigheder i henhold til tidligere kontrakter, skulle de inden 6 uger føre sagen videre for overretten i Slesvig. Undlod de det, måtte de stiltiende affinde sig

med forholdene, som de var, og indtil rettens afgørelse skulle de udføre det arbejde, der blev forlangt af dem. Det er jo ikke nogen dom, idet afgørelsen henskydes til overretten. Årsagen var, at den ene af parterne var ejer af et adeligt gods og i denne egenskab nød det privilegium, at han kun kunne dømmes af sine ligemænd, som beklædte dommersæderne i overretten. Ifølge Boye veg bønderne tilbage og bad i stedet for om en »Nachricht«, en skriftlig fastsættelse af deres tjenestepligter. Heroverfor påstod Haack, at Hans Petersen forsøgte at skræmme dem fra at gå videre med sagen ved at true med at »slæbe dem gennem alle instanser«. Det er muligt, ja, vel sandsynligt, at ingen af parterne var ivrige efter at få en bekostelig retssag på halsen. I hvert fald mundede striden ud i et forlig. I kontrakt af 12. maj 1758 gik bønderne med til at udføre følgende arbejder: Hvert bol skal bearbejde, gøde og indhøste 13 skp. land. Om det er ialt eller i hver af de tilsåede marker, nævnes ikke. Højbjergningen påhviler bønderne i fællesskab, ligeledes vedligeholdelse af hegnene og kørsler med korn og mejerivarer. Hertil kom de indrømmelser, bønderne havde opnået. Gangdagens antal blev nedsat. I tilfælde af dårligt vejr blev der lovet dem hjælp til udkørsel af gødning og til højbjergning, og hollænderen, underforpagteren af gårdens kobesætning og mejeri, skulle i næste kontrakt forpligtes til selv at borttransportere sine varer. Tilsigelser til hoveriarbejde skulle for fremtiden udsendes i god tid, og der skulle ikke pålægges fæsterne noget arbejde ud over det nævnte. Da kørslerne ikke var nøjere præciserede, opnåede bønderne 17. maj et tillæg til kontrakten, hvori kørslerne begrænsedes til én tur til Åbenrå eller Døn ved Adsbøl og 4 til Flensborg, alt pr. bol.²⁵ Disse to kontrakter bar Hans Petersens underskrift, men i § 6 hævder advokat Boye, at den stod der uden hans viden og billigelse. Ud over de skriftlige bestemmelser fik bønderne et mundtligt tilsagn om, at man ville eftergive dem deres restancer. Disse udgjorde for nogle af bønderne fra 7 til 28 rd. Der har altså været stor forskel på deres økonomiske omstændigheder. Da vi ikke kender den paulsenske kontrakt, lader det sig ikke afgøre, om ovenstående bestemmelser betød en skærpelse, hvad de vel nok har gjort. Bønderne havde imidlertid sejret i det principielle. De gjorde stadig hovtjeneste efter kontrakt. For så vidt er deres triumferende slutbemærkning berettiget.

Som allerede nævnt var Hans Petersen kommet i besiddelse af Grøngrøft som følge af en indgået kautionsforpligtelse, og efter at

gården var blevet kraftigt beskåret, var han ikke interesseret i at beholde den. Gammeligård lagde i stigende grad beslag på hans opmærksomhed, og sønnen, Andreas, var gammel nok til at forestå driften af Ladegård. Om det, der nu skete, fortæller bønderne:

»I året 1759 d. 13. februar solgte han vi 9 bol og 4 kådnere og stamgården til hr. Asmus Boysen. I året 1760 d. 20. januar fik hr. Hans Petersens søn, Andreas Petersen, som var besidder af Ladegård, vi 9 bol af hr. Asmus Boysen på Grøngrøft. Så skulle vi gøre hovtjeneste til Ladegård, men ikke som vi havde gjort det til Grøngrøft. Alt, hvad han lod befale, det skulle vi 9 bol gøre; men dette blev os meget for svart, thi samme hovtjeneste var utallig. Så måtte vi dog nødes til for anden gang at søge retten med ham i Slesvig. Det skete i året 1762, og det blev en hård strid. Dog hjalp Gud, at den fik en god ende. I året 1763 d. 28. okt. da blev den kontrakt gjort gyldig, som han sluttede med os 1758 på Grøngrøft. Samme forlig har vi ladet forvare og indskrive i Protocolla Natur Register på Gottorp i Slesvig.²⁶ Om nogen vil vide, hvad samme strid og proces kostede, da måtte vi 16 mand betale i samlede omkostninger 600 rd. Men hvad den kostede Andreas Petersen, det var vel endda mere. Johan Lorenzen og Peter Nissen var fri for samme proces. De var også fri for al hovtjeneste.«²⁷

Køberen af Grøngrøft, Asmus Boysen, var storbondesøn fra Hokkerup i Holbøl sogn. Det er imidlertid kun appunktuationerne²⁸, der underskrives 13. februar 1759. Prisen på den reducerede gård var sunket til 23.000 rd. Skødet måtte Boysen vente på nogle måneder, for Hans Petersens eget skøde på Grøngrøft var som nævnt dateret 11. juni 1759, og før denne dato kunne han ikke endeligt afhænde gården. Hvilke bevæggrunde den ny ejer har haft til så hurtigt at skille sig af med de 9 bol i Tumbøl, ved vi ikke. Muligvis har han haft besvær med at tilvejebringe købesummen. Af appunktuationerne fremgår det, at prisen for de 9 bol har været 8190 rd.²⁹ Det bemærkelsesværdige er, at gårdene sælges til Andreas Petersen. Det forholdt sig herefter således, at faderen var ejer af Ladegård, medens sønnen ejede en del af det fæstegods, der skulle levere arbejdskraften. Intet under, at bønderne kunne fare vild i så indviklede ejerforhold.

Endnu engang havde bønderne skiftet herskab, og den ældgamle forbindelse med Grøngrøft var afbrudt. Begyndelsen til det ny var lovende. Med en bekostning på over 1000 rd. lod Hans Petersen fore-

Ladegård i Kværsgård sogn. Det menes, at hovedbygningen blev bygget i anden halvdel af 1700-tallet, og de skærpede krav fra herremanden til bøndernes ydelser i forbindelse med byggeriet var sikkert stærkt medvirkende til, at striden med Tumbølbønderne blussede op i 1762. (Historiske samlinger for Sønderjylland)

tage en omfattende og sikkert tiltrængt istandsættelse af fæstegårdene. Helt anderledes stillede det sig med hoveriarbejdet. Kontrakterne af 12. og 17. maj 1758 havde, set med Andreas Petersens øjne, som forudsætning, at bønderne forblev ved Grøngrøft, og hvad enten nu faderen vidste mere eller mindre om disse kontrakter, var han givetvis af samme opfattelse. Efter overførslen til Ladegård måtte der altså en ny ordning til. Denne bestod i, at hvert bol »foruden de nødvendige kørsler til nybyggeriet«³⁰ skulle pløje ikke mindre end 42 td. land, harve 6 dage, slå græs 1 dag og bjærge 1 læs hø. Deltagelse i kornhøsten og i indkørslen nævnes ikke, så det har bønderne sandsynligvis været fritaget for. Når advokaten Boye imidlertid påstår, at det hele kunne klares i 30 dage, medens spandtjenesten på Grøngrøft i henhold til de afsluttede kontrakter lagde beslag på 60 dage, er det helt hen i vejret. Det må have taget meget længere tid.³¹ Haack hævder da også i sit indlæg, at det forlangte arbejde endte med at svare til normalydelsen for 22½ bol. Især går han dog ind på et forhold, som Boye er ilet over på kattepoter. Han afdækker, hvad der skjulte sig under det så uskyldigt udseende sætningsled »foruden de nødvendige kørsler til nybyggeriet«. Disse kørsler var mange, besværlige og tidskrævende. Vi får i hans indlæg en lang række eksempler:

14 læs teglsten til gården Holm i Klipleve sogn og 14 læs tørv med tilbage. Kørsler til Åbenrå, Flensborg og Sønderborg efter bygnings-tømmer, herunder svære spanske bjælker, og alt så tungt, at vognene gik itu, eller hestene styrtede. Der var kørsel af træ til Stængerodde ved Gråsten og 6 læs tagrør pr. bol at hente i Ingevad³², der åbenbart lå langt borte. Dertil kom, at bønderne måtte døje den tort, at de 4 traver tækkehalm, de var pligtige til at levere hvert år, blev solgt og skulle bringes ud til køberne. Byggeriet krævede tillige opgravning af kampesten på markerne og transport af dem hen til byggepladsen, hvor der forøvrigt fordredes udvidet håndtjeneste i form af opfyldning, udgravning af kælder og pikning af stenbro.

Det mundtlige løfte om eftergivelse af restancerne havde vist sig at være værdiløst. Da bønderne også efter overførslen til Ladegård administrativt blev ved med at høre til Grøngrøft, skulle deres stats-skatte fremdeles indbetales til godskassen der. I skødet til Asmus Boysen stod der imidlertid ikke noget om eftergivelse, hvorfor den ny ejer straks med hård hånd tog fat på inddrivelse af restancerne. Som godsejer skulle han svare til dem, og hans økonomi tillod næppe at have dem stående ude.

Alt det fandt bønderne sig i; men bægeret flød over først på året 1762. Et bol, fæstet af Johan Lorenzen og Peter Nissen, købte sig fri for hovtjeneste mod »rigelig betaling«, hvorpå Andreas Petersen fordelte det frikøbte bols ydelser på de resterende 8 bol. Da blev det dem »meget for svart«. Det uvejr, det i nogle år var trukket sammen til, brød endelig løs. Men samtidig bliver bøndernes beretning så mærkeligt fåmælt. Det er nu de lærde advokater og højfornemme dommere, der råder for deres ve og vel. Hvad de siger og skriver på fremmede sprog og i sære vendinger, fatter de langt fra altsammen, og endnu mindre formår de at gengive procesforløbet i det hverdagens sprog, de behersker. Derfor samler de, hvad de bevægede år bød dem af ængstelse og spænding i ordene: »Det blev en hård strid, dog hjalp Gud, at det fik en god ende«.

Bøndernes tavshed opvejes imidlertid i rigeligt mål af advokaterne, hvis omfattende og ordrige indlæg tegner et klart billede af retssagens forløb. Under alle omskiftelser havde fæsterne hidtil formået at hævde grundprincippet i »det ahlefeldske frihedsbrev«: at man ikke kunne påtvinge dem vilkårligt hoveri. I Hans Petersen og hans søn havde de imidlertid mødt godsejertyper, som drog den fulde konse-

kvens af livegenskabet. For dem var bønderne ikke andet end »glebae«, d.v.s. »jordklumper« på latin, hvilket igen vil sige, at de udgjorde en lige så fast bestanddel af godset som den jord, der var basis for det. Bøndernes tjenestepligt måtte derfor tilpasses efter driftens behov, og faste, usmidige kontrakter var en uting, fordi de begrænsede godsejerens dispositionsfrihed.

Bønderne stod nu med ryggen mod muren. Enten måtte de tage kampen op eller opgive det princip, de hidtil så stædigt havde hævdet. De valgte det første, protesterede voldsomt og nægtede at påtage sig mere arbejde. Hans Petersen besvarede deres vægring ved at indstævne dem for godsets birkeret for opsætsighed. Samtidigt androg han om at få herredsfoged Müller, Bækken, beskikket som sættemdommer.

Parternes indlæg for birkeretten resumeres kortfattet hos Boye. Hos Haack får vi til gengæld en udførlig gengivelse, som fylder hele 16 foliosider. I en fælleshenvendelse gav retten bønderne befaling til skriftligt at fremføre en begrundelse af deres klagemål og for deres vægring ved at påtage sig det afkrævede arbejde. Det gjorde de i en lidenskabelig skrivelse, som på samme tid gav udtryk for deres harme og fortvivlelse. Man havde handlet og tumlet med dem som med umælende og gentagne gange ændret deres arbejdsvilkår. Hverken mundtlige tilsagn eller kontrakter indgået med navns underskrift respekteredes. Asmus Boysens hårdhændede inddrivelse af restancerne førte til, at flere af bønderne måtte sælge ud af deres beslag, hvis de ikke »blege og nøgne ville lade sig jage ud af deres hytter med koner og børn«. Hoveriarbejdet blev overdrevet. Hvad der krævedes, var så urimeligt og uudholdeligt, »at det ikke kunne være værre i et livegenskab eller slaveri«. Hellere end at affinde sig med det i al fremtid måtte man »gribe tiggerstaven«. Den beskikkede sættemdommers upartiskhed drages i tvivl, og i øvrigt var vilkårene ulige, da modparten var langt mere velhavende. De formåede ikke at gå videre med sagen til overretten, med mindre der bevilgedes dem »beneficium paupertatis«, fri proces, og de bad og bønfuldt om, at advokat Johannes Ægidius Mecklenburg måtte blive beskikket til at føre sagen for dem.³³

Hans Petersen begyndte med at fastslå, at bønderne ikke var de forarmede stymper, de gerne ville give det udseende af. De sad på frugtbar jord og var velstående; men deres velstand havde gjort dem

stolte og opblæste. Som en god husbond havde han behandlet dem med mådehold, men desværre med det resultat, at de var blevet dovne, frække og opsætsige. Skulle de virkelig gøre alvor af at gribe bettelstaven, så for ham gerne. Han vidste ikke af at have underskrevet nogen kontrakt³⁴ og endnu mindre derved at have bundet sine egne og sine efterfølgeres hænder. Tværtimod måtte han hævde godsejerens ret til frit at tilrettelægge gårdens drift. Mente bønderne at have rettigheder i kraft af tidligere kontrakter, ville han anmode retten om at pålægge dem at føre sagen frem til afgørelse for overretten i Slesvig.

I den følgende duplik oplyste bønderne i og for sig ikke noget nyt, men de mange eksempler, der i det foregående er givet på utåleligt hoveri, er i hovedsagen hentet derfra.

Den 13. jan. 1763 afgav birkeretten følgende »Bescheid«, kendelse: Såfremt bønderne mente at have erhvervet en særlig ret til begrænset hoveri i kraft af kontrakterne af 12. og 17. maj 1758, ville de være at henvise til at udtage stævning mod godsejer Hans Petersen ved overretten i Slesvig inden 6 uger. Undlod de det, måtte de stiltiende affinde sig med forholdene.

Det har øjensynligt ikke været let for bønderne at fatte den afgørende beslutning. De måtte således have fristen forlænget med 14 dage. De 600 rd., retssagen kom til at koste dem, viser, at deres andragende om fri proces ikke blev bevilget, og de fik heller ikke den ønskede advokat. Endvidere var de nu kun 16 mand om at dele udgifterne, for de to, som havde købt sig fri, kunne naturligvis ikke deltage i aktionen. Nogle af de 16 har sikkert været fattige. Desto mere bemærkelsesværdigt er det, at det sammenhold, det ældgamle fællesskab havde indpodet, stod sin prøve. De velstillede stod last og brast med de fattige, og sagen blev ført frem til overretten.

Bøndernes formodning med hensyn til Andreas Petersens retsoms-kostninger er muligvis ikke uden forbindelse med en stedlig overlevering. Ifølge denne skulle han have indbudt de advokater, der var berettiget til at procedere for overretten, til et overdådigt gilde. Formålet var at få dem til at nægte at føre sagen for de 16 bønder. Han glemte imidlertid, som man jo gør, at »tage misteltenen i ed«. En gammel forhutlet advokat gik glip af den storslåede affodring, og det blev netop ham, der førte bøndernes sag til sejr. Der er bare det ved det, at hverken Haack eller den tidligere nævnte Mecklenburg

passer ind i billedet. Gode historier har som bekendt tilbøjelighed til at gå op i limningen.

Processen for overretten

Nu lå afgørelsen altså i Slesvig. De to advokaters indlæg er daterede 21. april 1763, og da der i det foregående ofte er bragt citater, vil et kort referat være tilstrækkeligt.

Advokat Boye gjorde sig til talsmand for et yderligtgående gods-ejerstandpunkt. Ved lærde citater fra naturretten og andre retskilder søgte han at påvise, at livegenskabet havde sit uomstødelige grundlag i landets (Slesvigs) forfatning. Bønderne var derfor pligtige til uden modsigelse at bringe herskabets befalinger til udførelse, og dette havde ubestridelig ret til at kræve tjenesteydelser efter behov og behag og til at ændre dem med hensyn til art og omfang. Undersåtterne kunne ikke påberåbe sig særlige rettigheder, med mindre deres herskab ved en uigenkaldelig kontrakt havde besluttet at befrielse for eller nedsættelse af tjenestepligten skulle være stedsevarende og forpligtende, ikke blot for den øjeblikkelige ejer, men også for hans efterfølgere »alle under ét og hver for sig.« Kontrakterne af 12. og 17. maj 1758 var med deres vage og ubestemte formulering milevidt fra at opfylde disse betingelser, og tilmed hævdede Hans Petersen, at de vel var udstedt i hans navn, men uden hans viden og samtykke. Alene af den grund måtte disse kontrakter betragtes som bortfaldet ved bøndernes overførelse til Ladegård. Naturligvis sluttede han med at kræve sin klient frikendt og klagerne kendt pligtige til at udrede sagens omkostninger.

Advokat Haack benægtede ikke, at bønderne var hoveripligtige fæstere. Han slog imidlertid fast, at de inden overførslen til Ladegård fra Arilds tid havde forrettet hoveri i henhold til kontrakter. Derfor kunne de ikke »som andre livegne og glebae« være forpligtet til ubegrænset hoveri. Dette havde Hans Petersen da også erkendt ved at afslutte kontrakterne på Grøngrøft 1758. Skulle besiddere af adelige godser kunne kræve vilkårlige tjenesteydelser og betragte indgåede kontrakter som uforpligtende, ville undersåtterne være »de elendigste skabninger, som nogen sinde har eksisteret«. Angående underskriften på kontrakterne siger Haack, at det ikke kan antages, at Hans Petersen »vil drage sin egen hånd i tvivl, som det ved tidligere lejlighed – måske i overilelse – er sket«. ³⁵ Over for Boyes

kunstfærdige opbygning på latinske retssætninger peger han på en lov, som stadig er gældende i Slesvig og har langt ældre adkomst, Jyske Lov, i hvilken det hedder, at man skal holde sine løfter. Herefter begærede han anklagede kendt pligtig til at respektere de to kontrakter af 1758, til inden 6 uger at godtgøre anklagerne den skade, de havde lidt på grund af hans brudte løfte om restancernes eftergivelse og til at bære alle procesomkostningerne.

Herefter yder advokaternes indlæg ingen støtte, men til alt held er der andre kilder. Hvad der skete i sagen efter 21. april kan i hovedsagen læses ud af to skrivelser fra advokat Haack til overretten.³⁶ Den første af dem mangler dog indledningen. Den er dateret 1. juni 1763 og taler blandt andet om en dom eller kendelse, som dog er gjort afhængig af, at bønderne er i stand til at præstere ikke nærmere angivne »injungirten probanda«, pålagte bevisførelser. Den anden og fuldstændige skrivelse er fra 10. aug. 1763. I den omtales overrettens »sehr gerechte als uns vortheilhafte Urteil, dass wir nur gewisse Beweise zu führen«, den meget retfærdige og for os gunstige dom, som kun pålægger os at føre visse beviser. Kendelsens ordlyd er ikke citeret, men det fremgår af de to skrivelser, at det afgørende punkt har været de to kontrakter af 12. og 17. maj 1758. Bønderne påstod, at de bar Hans Petersens underskrift, men denne nægtede at vedkende sig den. Da bønderne havde rejst sagen og fremsat påstanden, hvilede bevisbyrden på dem.

Kendelsen må være gået ud på, at kontrakterne ville være afgørende for fæsternes tjenesteydelser på Ladegård, hvis de kunne bevise, at underskriften var ægte. Men hvordan? Her har advokat Haack skønnet, at der ikke var anden udvej end at bringe Hans Petersen i den situation, at han skulle bekræfte sin nægtelse ved ed. Det ses klart, at retten har imødekommet advokatens begæring, efter dog først at have spurgt Hans Petersen. Da dennes svar må have været bekræftende, er han blevet stævnet til Slesvig for at aflægge eden der. Denne stævning har berørt ham ilde, og i første omgang har han besværet sig over, at han som en alderstegen mand skulle foretage den lange og ubekvemme rejse fra Gammelgård til Slesvig og derved udsætte sig for alt slags vejr. Hans brev er åbenbart sendt videre til advokat Haack, og her begynder det ufuldstændige manuskript af 1. juni 1763. Advokaten ironiserer først over, at vejrliget netop på denne årstid kunne virke afskrækkende på en godsejer, som havde eget køre-

tøj. Han havde imidlertid ikke noget imod at imødekomme Hans Petersen så vidt, at han kunne aflægge eden på Gammelgård eller Ladegård eller eventuelt et tredje sted. Til at påse, at edsaflæggelsen foregik under juridisk betryggende former, foreslog han, at overretten gav stadssekretær Kanitz, Åbenrå, kommissarisk beføjelse.³⁷ Dette forslag har retten accepteret, og under 12. juni har stadssekretæren modtaget fornøden bemyndigelse. Kanitz traf anstalter til, at den højtidelige handling kunne finde sted på Gammelgård den 8. august, og at de 16 bønder kunne overvære edsaflæggelsen som vidner. Da de nævnte og vel også de to advokater indfandt sig på Gammelgård, var hovedpersonen imidlertid ikke til stede. Han var taget til Ladegård og havde efterladt besked om, at han ønskede at aflægge eden der. Stadssekretæren bed sin letforståelige harme i sig og berammede nyt fremmøde på Ladegård den 10. august. Hvad fader og søn har talt med hinanden om, kan vi kun gætte på, men det ligger nær at formode, at Hans Petersen er gået sønnen hårdt på klingen for at få den fulde sandhed ud af ham, og at han derigennem har fået fuld sikkerhed for, at denne havde skrevet faderens navn under de famøse kontrakter, men ikke havde ovovet at fortælle ham det.

Herefter var Hans Petersens stilling prekær. Aflagde han eden, havde sønnen misbrugt hans navn og havde sluttet overenskomst med bønderne under falske forudsætninger. Nægtede han at aflægge den, var det så godt som en indrømmelse af, at han selv to gange havde afgivet falsk forklaring for retten. Hvad far og søn til slut er blevet enige om, fremgår af det, der skete, da stadssekretæren og hans store følge den 10. august indfandt sig på Ladegård. Man skred ikke straks til edsaflæggelsen. I stedet for gav man sig, sikkert på foranledning af Hans Petersen, til at forhandle. Af hensyn til sin forklaring for retten måtte han fastholde, at de omstridte kontrakter var sluttet på Grøngrøft mellem Andreas Petersen og bønderne. Men han erklærede sig villig til at underskrive dem og antage dem som norm for bøndernes fremtidige tjenesteydelser på Ladegård på vilkår, at retssagen hævedes, og hver af parterne betalte sine egne omkostninger. Det gik bønderne naturligvis med til, det var jo det, de havde kæmpet for. De to kontrakter blev underskrevet af Hans Petersen i alles påsyn. Herefter kunne advokat Haack i en skrivelse til overretten af samme dato og med de underskrevne kontrakter og stadssekretærens indberetning som bilag begære sagen hævet. Under hen-

visning til, at dokumenter kan gå tabt, androg han om at få kontrakterne sikret ved overrettens stadfæstelse og ved indførelse i rettens registrant. Overrettens endelige afgørelse er dateret 23. oktober 1763.³⁸ Den imødekommer advokat Haacks begæring ved at udtale, at den mellem anklagerne og deres godsherre, Hans Petersen, under 10. august samme år afsluttede kontrakt vil være at bekræfte efter dens fulde indhold, og at det pålægges anklagerne at lade de i retten fremlagte bekræftede eksemplarer indføre i rettens registrant.

Det betød en klar sejr for bønderne i Tumbøl, men lad det straks være sagt, at det var modparten, der havde kludret dem den i hænde.

Bønderne køber deres frihed

Denne udførlige kommentar har været nødvendig, fordi bønderne som nævnt har måttet opgive at skildre retssagens indviklede forløb. Men nu kommer de igen til orde:

»Alle disse kontrakter, forlig og andragender i anledning af proklamens aflæsning⁴⁰, dem er der 9 af hos Adser Lorenzen. Der er 7 kvitteringer for penge, vi skyldte på grund af processen. De er ved Peter Jensen. Den 17. sept. 1763 solgte hr. Andreas Petersen på Ladegård vi 9 bol til Ditlef Friderich Kos fra Slesvig, men han var kun kort tid herre over os: thi Andreas Petersen beholdt os selv, til vi skrev 1765. Da indvilgede han i at sælge os al den frihed⁴¹, han havde over os. Så besluttede vi os til at købe, men vi måtte skaffe to lovensmænd. Den ene var Ebbe Hinrichsen på Buskmose, den anden var Hans Jepsen fra Rinkenæs⁴². Disse to meget fornemme mænd forhandlede på vore vegne om, hvad samme frihed skulle koste, og de blev enige med Andreas Petersen om 9000 rd., de 4000 at betale den 25. jan. 1766. Så blev der 5000 rd. til rest. Dem måtte vi hæfte solidarisk for og udbetale dem 5. jan. 1767. De to lovensmænd var også blevet enig med Andreas Petersen om, at han skulle give enhver af os skøde, efter at 1. termin var betalt, og levere os en ren proklam⁴³ og siden hen udlevere os alle gamle og ny skøder og andre dokumenter, som kunne forpligte os. Skulle der være nogle tilbage, så har han givet os en reces⁴⁴, gående ud på, at de alle skal være døde og magtesløse. Alle disse købsbetænelser er blevet nøje aftalt mellem Andreas Petersen og os og nedskrevet i appunktuationer på Ladegård den 27. nov. 1765. Dem har vi ladet underskrive og en kopi indføre i protokollen i Slesvig på grund af den proklam, Andreas Petersen måtte fremskaffe. Den 2. aug. 1766 overgav han os alle de brevskaber, vi var blevet enige om.«

Nederlaget i retssagen har højst sandsynligt været medvirkende årsag til, at Hans Petersen kort efter afgørelsen lod sønnen få skøde på Ladegård og helt trak sig tilbage til Als. Forholdet mellem ham og hans to ødelande til sønner kan næppe have været godt. Nu kunne Andreas Petersen ligge, som han havde redt. Ejerskiftet må have fundet sted 1764; thi i et fællesskøde til 28 bolsmænd i Kværs, underskrevet og besejlet af Andreas Petersen den 30. december dette år, nævnes det udtrykkeligt, at Hans Petersen havde overdraget sønnen Ladegård med fuld ejendomsret.⁴⁵ Tanken om at sælge ud af fæstegodset var ikke ny for Andreas Petersen. Få uger efter den 10. august 1763, da slaget mod bønderne var tabt, og endnu før overretten endelig havde besejlet nederlaget, solgte han de 18 gårde i Tumbøl, som jo var hans særeje, til Detlef Friedrich Köes. Appunktuationerne blev underskrevet 17. september 1764.⁴⁶ De to mænd har formodentlig truffet hinanden i Slesvig. Köes stammede fra denne by, hvor hans fader var oldermand for glarmesterlauget. Selv blev han oplært i faderens håndværk; men det opgav han hurtigt. Han skildres som en åleglat person med en klatreplantes evne til at komme op i solen og med tæft for, hvor der var lette penge at tjene, nemlig ved spekulation i fast ejendom og ved at opmuntre og udnytte folks spillelidenskab.⁴⁷ Det kan derfor med sikkerhed siges, at de 18 gårde var et spekulationsobjekt for Köes. Købesummen var 9500 rd., hvoraf kun en ubetydelighed skulle udbetales straks, mens næsten hele resten skulle falde til Kieler Omslag 1764.⁴⁸ Bønderne har utvivlsomt ret i, at Köes kun en kort tid var herre over dem. Han har formentlig ikke kunnet klare den store udbetaling til omslaget og har derfor aldrig fået skøde på gården. Har vi i denne mislykkede finansoperation oprindelsen til overleveringen om, at Andreas Petersen under et ophold i Slesvig satte gårdene over styr i kortspil?

Da det stod klart for bønderne, at Andreas Petersen var besluttet på at sælge ud af fæstegodset, fik tanken om selv at købe deres gårde nyt liv. Men hos hvem? Der er det ejendommelige ved dem, at de hele vejen igennem optræder som et fællesskab. Den enkelte er anonym. Hverken i deres egen beretning eller i andre kilder fremhæves en eller flere blandt dem bortset fra de mænd, der blev udset til at opbevare de dokumenter, der var fælleseje. Hvem har drevet på, og hvem har forsigtigt og ængsteligt holdt igen? Det spørgsmål får man intetsteds svar på. Vi kender deres navne og ved, hvor i landsbyen

deres gårde har ligget eller ligger. De 15 eller 16 af dem eksisterer stadig som selvstændige landbrug; men lederen af frigørelsesværket søger vi forgæves efter. Det må skyldes en virkning af århundreders fællesskab. Når beslutningen var taget, fulgte alle trop – ikke som en samling »jeg«-er, men som et »vi«.

Bønderne har sikkert overvejet grundigt både før og efter, at de ved en forespørgsel havde fået bekræftet, at Andreas Petersen var villig til at sælge dem deres gårde, hvis de kunne stille betryggende sikkerhed for købesummen. Det kunne de. Hvad de selv manglede, var ejerne af de to største bøndergårde i Rinkenæs sogn villige til at kautionere for. Vi kender ikke de to mænds motiver til at træde hjælpende til. Bønderne taler ud fra dyb taknemmelighed om »disse tvende vel fornemme mænd«. Det er muligt, at de storbønder har handlet af ren idealisme; men man har dog svært ved at undertrykke en mistanke om, at de også har haft jordnære bevæggrunde. Var de f. eks. interesserede i, at Andreas Petersen, der til stadighed var belejret af utålmodige kreditorer, fik kontanter på hånden, fordi de selv havde penge i klemme hos ham? Og var det dem, som lånte bønderne den del af købesummen, som de ikke selv kunne lægge på bordet? Den risiko, de i sidste fald løb, var til at overse. Bønderne havde jo selv en betydelig del af de 9000 rd. Desuden var det dem, der på bøndernes vegne aftalte salgsbetingelserne med Andreas Petersen. Beretningen gengiver dem i store træk, og den kan efterprøves ved hjælp af appunktuationer og det fællesskøde af 25. jan. 1766, der har stået model til bøndernes egne skøder af samme dato.⁴⁹ Det fremgår af dem, at bøndernes fremstilling er pålidelig, og samtidig gør de det muligt at supplere den.

Gårdene er solgt til de 18 bønder i fællesskab, og der er gjort nøje rede for, hvad der omfattes af salget, og hvilke forpligtelser, der fortsat hviler på køberne. Disse er ved købet blevet ejere af deres gårde samt et antal inderstehuse, der har stået på tofterne. Som selvejere er de blevet befriet for det hidtidige undersåtsforhold til godset og dets ejer og dermed for alt, hvad det indebar af livegenskab, tjenestepligt, fripenge og andre ydelser, »sie haben Nahmen wie sie wollen«. En lille rest af tidligere tiders afhængighed blev dog tilbage. Jagtretten var alle dage et ømt punkt. Den forbeholdt Andreas Petersen for sig og sine efterfølgere. Endvidere måtte bønderne gå med til fortsat at indbetale et mindre årligt beløb til de adelige stif-

telser i hertugdømmerne.⁵⁰ Bøndernes forhold til statsmagten forblev naturligvis uændret. Administrativt udgjorde de fremdeles en del af Grøngrøft gods, til hvis kasse de som hidtil måtte indbetale kontribution, kopskat⁵¹ og det ovennævnte bidrag til ridderskabets stiftelser. Afgifter til kirke og skole berørtes ikke, så lidt som mølletvangen til Felsbæk mølle. En kontrakt angående krohold i landsbyen skulle respekteres til dens udløb 1772. Pligten til at stille mandskab til en eventuelt genoprettet landmilitær er tidligere omtalt.

I to tilfælde er der afvigelser mellem appunktuationerne og skødet. Bønderne skal ifølge begge indbetale 4000 rd. den 12. jan. 1766 og samtidig udstede en 4% obligation på de sidste 5000, at betale uden forudgående opsigelse den 12. jan. 1767. Efter appunktuationerne skal Ebbe Hinrichsen og Hans Jepsen medunderskrive obligationen som kautionister og selvskyldnere. Denne bestemmelse mangler i skødet.⁵² Endvidere hedder det i appunktuationerne, at sælgeren samtykker i, at bønderne fremtidigt lader sig betjene umiddelbart af landretten, altså med forbigåelse af godsets birketing. Men landretten var langt borte, og adskillige af bønderne har ikke været trygge ved de fornemme adelige og de lærde jurister, som beklædte dommersæderne der. Til beroligelse for disse ængstelige føjes da til i skødet »oder das Verbittels, wo sie wollen.⁵³ Det må opfattes derhen, at bønderne efter frit valg fortsat kunne betjene sig af godsets birketing som 1. instans. Det er sikkert betegnende for Andreas Petersens økonomiske situation, at den første udbetaling, de 4000 rd., var gjort afhængig af, at han kunne fremlægge en proklam, der udviste, at gårdene ikke var pantsat for mere end købesummen. Endvidere at han – mod sikkerhed i alt, hvad han ejede – måtte forpligte sig til at anvende købesummen til afbetaling af pantegælden, således at han kunne overgive køberne »en ren proklam«, d.v.s. en proklam, som var rensat for alle gældsposter og godsejerrettigheder. Brevet, der skulle sikre bønderne mod, at der på et senere tidspunkt dukkede dokumenter op, som kunne forpligte dem, omtales mærkværdigvis kun i beretningen. Ingen af overdragelsesdokumenterne nævner det. Men da bønderne senere i beretningen udtrykkeligt angiver, hvor det opbevares, kan der ikke være tvivl om, at det er udstedt.

Med første udbetaling overtog bønderne deres gårde fri for alle hidtidige ydelser til godset. Dog forbeholdt Andreas Petersen sig ejendomsretten, til den fulde købesum var betalt. Appunktuationer

Ejeren af »det østre bol« hedder stadig Peter Petersen, den syvende ejer med dette navn i ubrudt rækkefølge. Den smukke gamle gård, der ses på billedet, blev i 1935 offer for en pyroman. Den var bygget af meget store mursten fra et lokalt teglværk og med ler som bindemiddel. (Privat eje)

og skøder er naturligvis skrevet på tysk og med flittig anvendelse af juristlatin. Næppe én af de 18 bønder har kunnet læse dem og gøre sig indholdet klart. Man finder da også i appunktuaterne den sædvanlige erklæring, ifølge hvilken de dansktalende bønder fraskriver sig ret til fremtidige indsigelser under påberåbelse af, at de ikke havde forstået teksten.

Beretningens sidste afsnit har, set med bøndernes øjne, været det vigtigste:

»Alle disse breve, både ny og gamle, dem har vi delt i 4 parter. Vi har forsegle dem, at de skal alle vel gemmes.

De 7 første breve er ved Peter Hansen. Det første er appunktuaterne. Det andet er det første originale skøde. Der er 3 obligationer på de 5000 rd., som vi var Petersen skyldige. Der er en kvittering på de penge, som vi var Petræus skyldige.⁵⁴ Der er en overenskomst mellem os og Asmus Boysen på Grøngrøft. Disse 7 breve må vel gemmes.

Der er 3 breve ved Andreas Andersen. Det første er proklamen. Det andet er proklamens rene delering.⁵⁵ Det tredje er

den erklæring angående de breve, som ikke er os afleveret. Disse 3 breve betyder meget, de må vel gemmes.

Der er 9 af de øvrige breve, som er os afleveret, ved Peter Nissen. Der er 6 gamle skøder, som er os afleveret, ved Johan Lorenzen.

Men for alting, I som efterlever! Gem jeres kvitteringsbøger, som nu er i brug, godt; thi efter dem er vore skøder stilet.

Der er 2 forpligtelser angående gensidig bistand i tilfælde af brand, en tysk og en dansk, som er enslydende. Den tyske er ved Jens Hansen, den danske er ved Peter Petersen i det østre bol.

Hvor alle disse breve er lagt, der skal de blive liggende alle dage. Så må enhver tage sine vel i agt.«

Ovenstående afslutning angiver hovedformålet med at lade beretningen nedskrive. Bøndernes eftermænd på gårdene skulle ikke blot have kendskab til, hvad der var sket i fortiden, men de skulle især vide, hvor bevislighederne for den vundne frihed var at finde. De dokumenter, der var fælleseje, blev fordelt på 8 af gårdene.

Hvorfor netop disse bønder er blevet udvalgt, får vi ikke at vide, men det ligger nær at antage, at de var mænd, der nød almindelig anseelse. Appunktuationerne af 27. nov. 1765 viser forøvrigt, at kun halvdelen af dem var i stand til at skrive deres navn.

Man ville gerne have haft oplysning om, hvordan det økonomiske problem ved gårdkøbet var blevet ordnet, hvor stor en del af de 9000 rd., bønderne selv var i besiddelse af, og ikke mindst, hvilke aftaler, der var truffet mellem de fattige og de velstillede blandt dem. Men herom er beretningen tavs.

Til skøde i original fra Andreas Petersen til bolsmand Peter Lassen i Tumbøl, dateret 25. jan. 1766, er vedhæftet en kvittering fra gods-ejeren.⁵⁶ Den bevidner til overflod, hvor anspændt Andreas Petersens økonomi har været. Det ses, at han har været i den grad i trang for kontanter, at han ikke har kunnet afvente omslaget i januar 1767, da de sidste penge skulle falde. Allerede 25. dec. 1766 har han måttet afhænde sin fordring på bønderne til sin advokat, justitsråd Boye, der igen har givet bøndernes advokat, Haack, fuldmagt til at kvittere for pengene. Efter at Andreas Petersen ved personligt fremmøde på advokat Haacks kontor havde forvissiget sig om, at restkøbesummen var indbetalt, har han givet hver enkelt af bønderne kvittering for vedkommendes andel.

Hver fæstebonde havde en kvitteringsbog, hvori der blev kvitteret for indbetalte skatter og andre ydelser. I beretningen lægges det den kommende slægt alvorligt på sinde at passe godt på dem, eftersom købsbrevene var »stilet efter dem«. Mig bekendt er ingen af disse kvitteringsbøger bevaret.

Til slut melder der sig to spørgsmål: Hvornår er beretningen nedskrevet, og hvem har forment den,

I dens sidste afsnit tales der om »tre obligationer på de 5000 rd., som vi var Petersen skyldige«. Der kan kun være tale om det beløb, der skulle indbetales i januar 1767, og da datidsformen »var« er brugt, må det dreje sig om kvitterede obligationer. Beretningen er følgelig skrevet efter 5. januar 1767, da de sidste penge blev indbetalt på advokat Haacks kontor i Flensborg. Men kun 1½ år senere, ud på sommeren 1768, opstod der i Tumbøl et røre, som satte stærke lidenskaber i bevægelse ved tanken om, at et fællesskab, der var lige så gammelt som byen selv, skulle opløses ved en udskiftning af bymarken og en omfattende udflytning af gårdene.⁵⁷ Det er vist utænkeligt, at denne tilstand ikke skulle have sat sig spor, hvis beretningen var skrevet blot i sidste halvdel af 1758. Det må derfor antages, at den stammer fra 1767.

Men hvem har skrevet den? Originalen er sikkert gået tabt, og vi har kun afskrifter at holde os til og må tilmed regne med den mulighed, at afskriveren kan have »moderniseret« både sprog og ortografi, især dog den sidste. Sproget i beretningen er dansk. Det er den jævne mands tale, og det sønderjyske slår tydeligt igennem. Forfatteren må have haft indgående kendskab til byens forhold og til de mange dokumenter, som omtales. Ordene »vi« og »os«, der bruges fra først til sidst, taler for en af bønderne. Er det da tænkeligt, at en af de 18 bønder, som langt fra alle kunne skrive deres navn, kan være forfatteren? Ingen kan med sikkerhed svare ja eller nej på det spørgsmål. Givet er det dog, at der var begavede mænd blandt dem. Hans Jørgensen var således far til den matematiske naturbegavelse Jørgen Hansen.⁵⁸ Hans svoger, Hans Christian Petersen, havde en søn, der blev præst, først i Ensted, siden i Kliplev,⁵⁹ og på Hisselgård sad en række mænd, som i kraft af medfødte evner ragede højt op over gennemsnittet. Skulle jeg gætte, ville mit valg falde på en af de sidste, nemlig Peter Hansen (1725–90). Hans underskrift på appunktuationerne af 27. nov. 1765 viser, at han havde øvelse i at føre en

pen. Desuden var det især på Hisselgård, traditionen om de bevægede år holdt sig levende. Hans Pæsen (Petersen), som ejede gården 1866-94, påbegyndte således en familiekronike⁶⁰ og skrev i den et meget fyldigt bidrag, i hvilket beretningen om processen og frikøbet er nøjagtigt gengivet, ligesom den mundtlige overlevering har fået rigelig plads. Han bestræbte sig også på at samle så mange af de udstationerede dokumenter som muligt. Resultatet var dog ikke tilfredsstillende. I et notat beklager han, at man på de gårde, hvor dokumenterne var blevet henlagt, ikke altid i tilbørlig grad havde vogtet på, hvad der var blevet ejerne betroet. Noget tyder forøvrigt på, at den afskrift af beretningen, som beror på landsarkivet, er blevet taget på Hisselgård. Håndskriften har ikke ringe lighed med skriften i et andragende af 1830 til herredsfogden i Gråsten.⁶¹ Er ligheden ikke tilfældig, må afskriften hidrøre fra gårdens daværende ejer, Hans Petersen, og man fristes til at tro, at han har haft originalmanuskriptet til forlæg. Selv om indicier peger mod slægten på Hisselgård, må det dog indrømmes, at sikre beviser mangler.

Hundredåret for den vundne frihed blev fejret af bønderne i Tumbøl med en fest, til hvilken der blev sunget sange, digtede til lejligheden. Trykte eksemplarer af dem findes både på landsarkivet⁶² og i privateje. På 200-års dagen var mindet om det skete så afbleget, at den gik upåagtet hen. Lad da dette være en forsinket hyldelse til de bønder, som sejt værgede sig mod trykket ovenfra, som kun veg skridt for skridt, og som havde energi til at give deres forsvar eftertryk ved at gå til modangreb. Uafvidende satte modpartens advokat, justitsråd Boye, dem et æresminde, da han i sit indlæg for overretten skrev, at de stræbte mod en fuldstændig frigørelse fra deres afhængighed, og at driften dertil syntes at være uovervindelig.

HENVISNINGER OG NOTER

Forkortelser:

LAA = Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå.

LAS = Landesarchiv Schleswig-Holstein, Slesvig.

Der gøres opmærksom på, at af det benyttede kildemateriale er følgende i forfatterens eje: en pakke arkivalier fra Grøngrøft, i det følgende benævnt: Grøngrøft-papirer, og et originalt skøde af 25. jan. 1766, udstedt af godsejer Andreas Petersen, Ladegård, til bolsmand Peter Lassen, Tumbøl, i det følgende benævnt: Skøde 1766.

1. LAS Abt 15: 2238. Advokaternes indlæg for overretten.

2. LAA Topografica, Åbenrå amt, Felsted sogn, 362. Tråsbøl-Tumbøl 1756-1920. Heri bl. a. bøndernes beretning og landmålerens opmåling af Tumbøl 1770.

3. LAÅ De augustenborgske distrikter, C 4, 190. 1709. Erdbücher.
4. LAÅ Tønder amtsstue, 1712. Setzungs- und Repartitionsregister.
5. Stamtavle over legatslægten Paulsen. 1945.
6. De fleste adelige godser havde birkeret, dvs. var udskilt fra herredet som selvstændige retskredse.
7. Begravet i Felsted kirke 17. nov. 1739.
8. En proklam var en offentlig udstedt opfordring til at gøre krav eller rettig-heder gældende inden for en vis frist, f. eks. ved en tvangsauktion.
9. LAÅ Topografica, Åbenrå amt, Felsted sogn, 364. Vide fra Tumbøl.
10. LAÅ De augustenborgske distrikter, C 4, 194. 1721. Erdbuch.
11. LAÅ Felsted præstearkiv, inventarium 1782.
12. Grøngrøftpapirer, skrivelse fra Carl Ahlefeldt til forpagteren.
13. Advokaternes indlæg for overretten var inddelt i paragraffer.
14. Se note 4.
15. Gammeligård ligger i Ketting sogn på Als. Hans Petersen har aldrig ejet gården, men havde til det sidste stærk tilknytning til den, så bøndernes fejltagelse er forståelig.
16. Note 2. Skøde fra Søren Seidelin til Ditlef Johan Petersen.
17. LAÅ Kværs kirkebog.
18. LAÅ Kirkebøgerne for Felsted og Ketting. I dødebog 1767–1808 oplyser pastor Meyland, at Hans Petersens yngste søn Söncke Ludwig og pastor Andreas Petræus den Yngres søn Andreas var fætre. To af de fire forældre må altså være søskende. De pågældende er: Hans Petersen (1687–1774), g. med Barbara Margaretha f. Lützen (1708–60), godsejer på Ladegård, og Andreas Petræus den Yngre, g. med Anna Christina f. Volckhard (1714–42), sognepræst i Felsted 1726–67. – Da de to kvinder ikke kan være søstre, og da ingen af mændene kan være broder til den andens kone, må de to mænd være brødre og sønner af Andreas Petræus den Ældre, sognepræst i Felsted 1684–1726.
19. Se note 5.
20. LAÅ De augustenborgske distrikter, C 4, 235. Gammeligård. Bilag til forpagter N. F. Brodersens kontrakt.
21. LAÅ Ketting kirkebog.
22. Haack bruger ordet Dismembrierung, en afledning af det latinske demoveo (fordeler, adsplitter).
23. Note 2. Skøde af 11. juni 1759 til Hans Petersen.
24. Note 2. Skrivelse fra Hans Petersen om eksekutionens omfang.
25. Note 2. Genparter af de to kontrakter findes som bilag til skrivelse af 10. aug. 1763 fra adv. Haack til overretten.
26. Sådan kalder bønderne overrettens registrant, en protokol, hvori man mod betaling kunne få indskrevet vigtige dokumenter.
27. Note 2. I appunktuationer af 17. aug. 1763 er anført, at de to bønder havde købt sig fri for en periode på 8 år mod et årligt vederlag på 10 rd. fra hver gård.
28. Ved appunktuationer forstås en meget detaljeret slutseddél, hvis bestemmelser til tider med små afvigelser gentages i skødet.
29. Note 2. Appunktuation af 20. jan. 1760 til Andreas Petersen. Købesummen var 8190 rd., nemlig 900 rd. pr. bol plus 10 rd. omsætningsafgift.
30. Hans Petersen købte Ladegård med en gammel hovedbygning på 12 gange 8 fag. Det er sikkert den, der blev erstattet af en mere anelig bygning.
31. Ifølge ældre landmænds udsagn skulle der med kraftige heste for en moderne

- plov hænges godt i for at pløje én tønde land om dagen. Med den tids mindre og dårligt fodrede heste for en hjulplov har den daglige arbejdspræstation været ikke så lidt mindre, selv om man ikke pløjede så dybt.
32. Navnet Ingevad findes ikke i »Sønderjydske Stednavne«.
 33. Det sidste har Haack af letforståelige grunde udeladt. Oplysningen findes i en genpart af bøndernes indlæg i pakken, anført i note 2.
 34. Kontrakterne af 12. og 17. maj 1758.
 35. Hermed sigtes til birkeretten.
 36. Note 2. Skrivelser fra adv. Haack af 1. juni og 10. aug. 1763.
 37. Johannes Kanitz var tillige advokat. Hans tragiske endeligt, myrdet af en indbrudstyv 1764, er skildret i SprF Alm 1928. Ordet »kommissarisk« angiver, at overretten overdrog ham sin myndighed i dette specielle tilfælde.
 38. Note 2. Overrettens kendelse.
 39. Grøngrøftpapirer.
 40. Dermed tænkes formentlig på kontraktens indførelse i registranten, der må have fungeret som en slags tingbog.
 41. Ordet frihed bruges her i betydningen rettigheder.
 42. Ebbe H. nævnes som ejer af Buskmose allerede 1739. Hans Jepsen er sikkert herredsfuldægtig H. J. på Benniksgård.
 43. Note 8. Når proklamen var ren, havde ingen fordringer i gårdene.
 44. Reces: skriftlig udformning af forudgående mundtlig forhandling.
 45. Skødet beror hos fhv. gårdejer Hans Sahl, Kværsløk.
 46. Note 2. Appunktuationer mellem A. P. og Köes.
 47. Danske Slotte og Herregaarde, bd. 4, side 184 ff.
 48. Kieler Omslag afholdtes hvert år i ugen 6.-13. januar. Her mødtes især her-
tugdømmernes godsejere og afgjorde deres pengemellemværender.
 49. Note 2. Appunktuationer af 27. nov. 1765 og købsbrev af 25. jan. 1766, begge med påtegning om, at de er indført i overrettens registrant. Dertil skøde 1766.
 50. Disse stiftelser var fælles for begge hertugdømmer. De havde til formål at give trængende medlemmer af ridderskabet standsmæssigt underhold. Udgiften var lignet på de enkelte godsers efter størrelsen af hovedgårdsjord og fæstegods.
 51. Kontribution = statsskat. Kopskatten opkrævedes fra 1762 med et bestemt beløb af hver person over 12 år. Den var pålagt til finansiering af rustninger til imødegåelse af et truende russisk angreb.
 52. Var det dem, der lånte bønderne de sidste 5000 rd.? I så fald var medunderskriften overflødig.
 53. Kådnere og inderster betalte kun yderst sjældent plovskat. I stedet for måtte de udrede et mindre årligt beløb, Verbittelsgeld (forbedelsespeng), til den øvrighed, de var underlagt, godset eller amtet.
 54. Det fremgår af appunktuationerne (note 46), at pastor Andreas Petræus havde pant i gårdene for et lån på 4300 rd. Lånet må være blevet afviklet ved salget. Ellers havde bønderne næppe haft den kvitterede panteobligation.
 55. Dvs. udsettelse. Der må menes den tidligere omtalte »rene proklam«.
 56. Skødet er nu afleveret til LAÅ.
 57. LAÅ De augustenburgske distrikter, C 4, 1, 283.
 58. Nicolaj Andersen: En matematikkyndig bonde, SJy Årb 1908.
 59. LAÅ Topografica, Åbenrå amt, Felsted sogn, 366. Ejendoms-papirer 1787-1870.
 60. LAÅ Private personarkiver. Hisselslægten i Tumbøl.
 61. Note 2. Skrivelse til herredsfoged Thomsen.
 62. Note 2.